

Terör Saldırılarının Gelen Turistlerin Ortalama Harcamalarına Etkisi

Kubilay Çağrı Yılmaz^{a, b}, Mehmet Sandal^c

Özet

Global turizm hizmeti üretimi, kırılmalı bir yapıya sahiptir ve bu yönüyle olası konjokturel gelişmelere bağlı savunmasız sektörden biri olarak ifade edilmektedir. Terörizmin, toplam turizm talebini nasıl ve hangi periodlarda etkilediğini araştıran çalışmalar, şokların kısa dönem ve uzun dönemdeki etkisi ile uzun dönemdeki etkisizliğini araştıranlar, şokların etkilerinin dini, etnik ve coğrafi yayılımını inceleyenler ve süreklilik arz eden şokların etkilerini inceleyenler olarak literatürde çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışma turizm talebinin ötesinde gelen turistlerin ortalama harcama eğilimlerinin terör saldırılarına ve reel döviz kuru değişimlerine esnekliği üzerinde durmayı amaçlamıştır. Bu amaçla 1980-2019 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak Türkiye'ye gelen turistlerin ortalama harcamaları üzerinde terör saldırıları ve reel döviz kurunun etkisi, Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi yardımıyla araştırılmıştır. Terör saldırılarında meydana gelen artışlar ortalama harcama üzerinde negatif ve zayıf etkiye sahipken, reel döviz kurunda meydana gelen şoklar negatif ve güçlü etkiye sahiptir. Reel döviz kurunun arttığı dönemler için satın alma gücünün değişimine bağlı olarak gelebilecek olan turistlerin niteliksel kaymasının turistlerin teröre olan hassasiyetini arttırabileceği ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Terör Saldırıları
Reel Döviz Kuru
Turizm Harcamaları
Kırılmalı Eşbütünleşme

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 05.01.2022
Kabul Tarihi: 20.07.2022
Doi: 10.18026/cbayarsos.1053843

The Effect of Terrorist Attacks on The Average Spending of Incoming Tourists

Abstract

Global tourism service production has a fragile structure and is expressed as one of the vulnerable sectors due to possible cyclical developments in this aspect. There are studies in the literature that examine how and in what periods the total tourism demand of terrorism, the short-term and long-term effects and ineffectiveness of shocks, the religious, ethnic and geographical spread of the effects of shocks, and the effects of continuous shocks. This study aimed to focus on the flexibility of the average spending tendencies of tourists to terrorist attacks and real exchange rate changes. For this purpose, using the annual data for the period 1980-2019, the effect of terrorist attacks and the real exchange rate on the average expenditures of tourists coming to Turkey was investigated with the help of the Maki (2012) multiple structural break cointegration test. Increases in terrorist attacks have a weak and negative effect on average spending, while shocks in real exchange rates have a negative and strong effect. It should be stated that the qualitative change of tourists, which may come due to the change in purchasing power for the periods when the real exchange rate increases, may increase the sensitivity to terrorism.

Keywords

Terrorist Attacks
Real Exchange Rate
Tourism Spending
Cointegration With Breaks

About Article

Received: 05.01.2022
Accepted: 20.07.2022
Doi: 10.18026/cbayarsos.1053843

^a İletişim Yazarı: kubilayc.yilmaz@gmail.com

^b Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-2489-9968

^c Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ORCID ID: 0000-0001-7396-0801

Giriş

Terörizm, son yıllarda dünyanın birçok ülkesinde ve bölgesinde meydana gelen olaylar sebebiyle kamuoyu nezdinde en çok gündeme gelen konulardan birisidir. Bu yönüyle yakın geçmiş incelendiğinde dünyanın önemli büyükşehirlerinde tek seferlik ya da süreklilik arz eden terör saldırıları olduğunu ifade etmek mümkündür. New York, (2005, 2017); İstanbul, (2016, 2017); Ankara, (2016); Paris ve Nice, (2015, 2016, 2017); Brüksel, (2016) son yıllarda meydana gelen ve dünya kamuoyundan uzun süre yer tutmuş terör eylemlerinin başında yer almaktadır (Seabra, Reis ve Abrantes, 2020). Yaygın terör saldırıları, insanların sürekli bir terör saldırısı tehdidi altında yaşamalarına sebep olmakta ve bu tehdidi doğrudan algılamaları dahi bireyler bu ve benzeri olayların haberine maruz kalmaktadırlar (Ulqinaku ve Sarial-Abi, 2021). Crenshaw'a (1981) göre terörizm, geniş kitleleri kendi ideolojileri doğrultusunda etkilemek ve mevcut siyasi, dini veya sosyal yapıyı değiştirmek saikiyle seçilmiş ve/veya rastgele kurbanlara yönelik saldırılar da dahil olmak üzere belirli bir siyasi veya sosyal şiddet biçimi olarak tanımlanmaktadır. Bununla beraber terörün tanımı hala evrensel bir konsensüs ile yapılamamıştır. Yapılan tanımlarda ortak noktalar olmakla birlikte hiçbir tanımda doğrudan ekonomi orijinli bir yaklaşım ifadesine yer verilmemektedir. Oysaki her bir saldırı doğrudan ekonomiyi hedef almasa bile turizm ve benzeri dinamikleri olumsuz etkileyeceği için ekonomik bir saldırı olarak da nitelendirilebilmektedir.

Günümüzde sıkı etkileşim içindeki global dünyada turizm hizmeti üretimi, kırılgan bir yapıya sahiptir ve bu yönüyle olası konjoktural gelişmelere bağlı olarak en savunmasız sektör olarak ifade edilmektedir (Kılıçlar, Uşaklı ve Tayfun, 2018). Özellikle siyasi istikrarsızlık, ekonomik dalgalanmalar, hastalıklar ve terör (Araña ve León, 2008; Wolff ve Larsen, 2014) sektör üzerinde etkili olan dinamikler olarak ifade edilmektedir (Causevic ve Lynch, 2013; Hystad ve Keller, 2008; Okumus ve Karamustafa, 2005; Kılıçlar vd., 2018). Turizm bahsi geçen dinamiklerden etkilendiği zaman sektörün devamlılığını sağlayabilmek –sürdürülebilirliğini sağlamak-adına devletin uygulayacağı ekonomik ve sosyal politikalar önem arz etmektedir (Lanouar ve Goaid, 2019). Uygulanacak politikalarla olay meydana geldiğinde yaratmış olduğu şokun etkisinin azaltılması, olay meydana geldikten sonra şokun etki süresinin azaltılması ve algısının ortadan kaldırılması mümkün olabilecektir. Tüm ülkeler turizm üzerine ürettikleri politikalarda kapasite ve nitelik arttırmaya ilaveten bu noktada da önlemler almak ve proaktif olmak durumundadır.

2000'li yıllardan önce dünyada meydana gelen terör saldırılarında turizm teröristlerce doğrudan hedef alınan bir sektör değilken, özellikle 11 Eylül saldırıları sonrasında ve dünyada turist akışkanlığının hızlanmasıyla beraber turizm odaklı saldırılar önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu eksende ülkeler bu terörist paradigmasıyla mücadele edebilmek adına önlem almak durumundadır. Ülkeler turizm endüstrisinde model değişikliğine gitmeli zira mevcut paradigmada teröristlerce turizm açık hedef halindedir. Bunun gerekçeleri ise turistlere saldırmanın teröristlerce sağlamış olduğu 'avantajlar' (Horner ve Swarbrooke, 2004) olarak ifade edilebilir. Bahsi geçen olgular (Horner ve Swarbrooke, 2004; Mansfeld ve Pizam, 2006) şu şekilde sıralanabilir;

- a. Yerli halk yerine doğrudan turistlere saldırmak, yerli halkın desteğine olan ihtiyaçları açısından rasyoneldir.
- b. Bir sonraki saldırının nerede ve ne zaman gerçekleşeceğini kimse bilmemektedir. Böylece de devam edecek algısı, korkusu ve belirsizlik anksiyetesi canlı kalacaktır.

- c. Yabancı turistler, genellikle buldukları ülkelerin politik, siyasi ve kültürel ikliminin dışında ve aksinde tutum sergileme eğilimindedir dolayısıyla bu kimseler teröristlerce hedef kitle olarak görülmektedirler.
- d. Birçok ekonominin turizm gelirlerine bağlı olarak hizmet gelirlerini arttırmayı amaçladığı bilindiğinden, turizme yapılacak saldırı ekonomik olarak merkezi otoriteyi, hükümeti ve devleti yıpratabilecektir.
- e. Çoğunlukla gelişmiş ülkelerden gelmekte olan yabancılara saldırıda bulunmak, yabancıların geldiği ülke nezdinde eylemi yapan örgütün bilinirliğini arttırmayı ve kendini tanıtmayı kolaylaştırmaktadır.

Turizm endüstrisi yakın zamanda daha korunaklı olabilmek adına eksen kaymasına tabi tutulmalı zira uzun dönemde turizm, yukarıda ifade edilen sebeplerden dolayı, dolaylı değil doğrudan hedef haline dönüşecektir. Turistler, ziyaret edilecek yer seçiminde güvenli varış noktalarına giderek daha fazla önem vereceklerdir. Bu durum birçok ülkede negatif ikame etkisi olarak gözlenecektir. Bunu önlemenin en önemli yolu güvenlikten geçmektedir. Güvenlik önlemleri ise ayrı bir olgu olarak değil bizzat turizm yatırımlarının bir parçası olarak görülmelidir (Mansfeld ve Pizam, 2006).

Rasyonel tüketicilerin turizm talepleri incelendiğinde, ülkelerde meydana gelen terör eylemleri ve tüketicinin o ülkelere tercihleri arasında İsrail, İtalya, Avusturya, Yunanistan için negatif bir ilişki gözlenmektedir (Drakos ve Kutan, 2003; Enders ve Sandler, 1991; Krakover, 2005; Pizam, 1999; Pizam ve Fleischer, 2002; Sandler vd., 1992). Tüm bu bulgular ışığında, hane halklarının turizm ihtiyaçlarını giderebilmek adına bu hizmeti almaya devam ettiği fakat ülkelerde meydana gelen terör olaylarına bağlı olarak destinasyonlarını değiştirdiği tespit edilmiştir (Drakos ve Kutan, 2003). Bahsi geçen ikame etkisi olgusu ise ülkelerin toplam ağırladığı turist sayısı, turizm gelirleri, gelen turistlerin sosyo-ekonomik yapısını değiştirdiği anlaşılmaktadır.

Bu makale, terörizmin toplam turizm talebi ve toplam turizm geliri üzerindeki etkisinden ziyade Türkiye'ye gelen turistlerin ekonomik etkinliğinin araştırılması noktasındaki boşluğu gidermeyi amaçlamaktadır. Söz konusu ilişki ise Türkiye'de son 30 yıldır meydana gelen terör olaylarının gelen turistlerin ortalama harcama miktarlarına etkisi ile açıklanmaya çalışılacaktır. Bu sayede gelen turistlerin harcama eğilimlerine bağlı azalma veya artma sonucu, gelen turistlerin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmişlik yapısına dair işaretler verecektir.

Turizm ve Terörizm: Literatür Taraması

Terörün tanımı henüz evrensel bir mutabakatla yapılamamıştır. Bu açıdan bakıldığında neyin terör faaliyeti neyin olmadığı konusunda uzlaşmazlıklar kamu yönetimi, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler literatüründe karşılaşılan güncel tartışmalardandır. Genel bir çerçevede terör tanımlarının ortak payda ise, zorlama veya yıldırma yoluyla siyasi, ekonomik, dini veya sosyal bir amaca ulaşmak için devlet dışı silahlı veya silahsız bir unsur tarafından yasadışı güç ve şiddetin pratize edilmesidir (Lutz ve Lutz, 2018; National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, 2019). Turistlerin seçtikleri bölgelere dair genel yönelimleri incelendiğinde güvenlik, huzur ve barışa önem atfettikleri ifade edilmelidir. Bu yönüyle de turizm, terör saldırılarının daha güçlü farkındalık yaratabilmek (dikkat

çekebilmek) saikinden dolayı teröristlerin odağındadır (Araña ve León, 2008; Seabra vd., 2020).

Terörizm ve siyasi istikrarsızlık son zamanlarda turistlerin en çok korktuğu tehditlerin başında gelmektedir (Sönmez, 1998). Genç nesillerce savaş, terörizm ve siyasi çatışmalar en temel anksiyete kaynaklarıdır (Coca-Stefaniak ve Morrison, 2018). Gençlerin bu algısı ve duygu durumları, turizmin terörden arındırılmasının önemini kısa ve uzun dönemde hayatileştirmektedir. Terörist saldırılarının turistler üzerinde yaratmış olduğu hafıza etkisinden dolayı turistler, karar alma anında tatil destinasyonlarını risk filtrelemesine tabi tutmaktadırlar. Bu konuda özellikle gelişmiş ülke turistlerinin hafızası güçlü ve algısı açıktır (Seabra vd., 2020). Hafıza etkisi, bireylerin normal davranışlarını değiştirmelerine neden olan herhangi bir duygu, algı, kaygı, endişe veya panik anlamına gelmektedir (Shin, 2017). Geçmiş saldırıların olumsuz hafıza etkisi ve güncel olumsuz gelişmeler turistlerin ikame destinasyon arayışını canlı tutmakta ve hızlandırmaktadır. İkame etkisi ile gidilen yerde sonraki dönemlerde de ısrarcı olma eğilimi oldukça uzun sürmekle beraber (Baggio ve Sainaghi, 2011); eğlenmenin temel motivasyon olduğu turizm hareketliliğinde turistlerdeki eşyanın doğası gereği en güvenli yere varma eğilimi bir süre sonra hafıza etkisiyle beraber kendini en sevdiği yere varma eğilimine (Lutz ve Lutz, 2018) bırakacaktır. Bu durum uzun dönemde talep kayması olarak açıklanmaktadır.

Terörizmin, turizm talebine ve alternatif destinasyonlara angaje olmaya etkisini incelediği çalışmada (Araña ve Leon, 2008), ülkelerin turist çekme kabiliyetinde önemli yer tutan imaj faktörüne vurgu yapmıştır. İmaj kavramı ise turizmin doğası gereği niteliksel kontekste öncül bir göstergedir (Sönmez, Apostolopoulos ve Tarlow, 1999). Terörün ekonomik zararına ilaveten imaja verdiği tahribat da uzun dönemli ve yapışkandır. Dolayısıyla terör eylemlerinin sadece ekonomik çıktılara olan etkisinin incelendiği çalışmalarda imaj kavramının göz ardı edilmesi kısıt olarak değerlendirilebilir (Araña ve Leon, 2008; Sönmez vd., 1999). Bu kısıt - imajı dışsallamak-, terör ve turizmin ilişkisini imaj açısından doğru açıklayacak bir proxy bulamama durumundan ve dolayısıyla çıktı elde etmekten kaynaklanabilmektedir. Turizmde bir ülkeyi çekici kılan faktörlerden fiyat avantajı ve ekonomik cazibe ile parasal olarak ikincil etkiye sahip ya da etkisiz olan imaj (Araña ve Leon, 2008; Sönmez, vd., 1999) kavramının ayrıştırılması gelen turist ve sektörel olarak turizmin niteliği açısından önemlidir. Turizmde imaj, turizm pazarlamasında hedef kitle (Bramwell ve Rawding, 1996; Chon, 1991), coğrafya ve sosyo-ekonomik yapı tercihi belirleyici unsurdur (Echtner ve Ritchie, 1993). Niteliksel belirginlik ise turizm sektöründeki toplam ziyaretçi sayısı ve toplam gelir arasındaki oranı, başka bir ifadeyle gelen turist başına harcama eğilimini ortaya çıkarmaktadır. Ekonomik olarak turizmdeki harcama eğilimi turizm politikaları, turizmde güvenlik ve yönetimin önemini ortaya koymaktadır.

Literatürde turizm ekonomisi ve terörizm ile ilgili çalışmalar odak noktalarına göre tasnif edilebilmektedir. Terörizmin, toplam turizm talebini nasıl ve hangi dönemlerde etkilediğini araştıran çalışmalar, şokların kısa dönem ve uzun dönemdeki etkisi ile uzun dönemdeki etkisizliğini araştıranlar, şokların etkilerinin dini, etnik ve coğrafi yayılımını inceleyenler ve süreklilik arz eden şokların etkilerini inceleyenler (Chu, 2008; Gil-Alana, Mudida ve Gracia, 2014; Gil-Alana, Mervar ve Payne, 2015) olarak ayrıştırılabilirler. Ekonometrik analizler yardımıyla bulguların paylaşıldığı çalışmalarda terör faaliyetlerinin ve politik istikrarsızlıkların turizme etkisinin kısa dönemde (2 ay – 12 ay) ortadan kalkacağını ifade eden çalışmalar (Agiomirgianakis, Serenis ve Tsounis, 2017; Barros, Gil-Alana ve Wanke, 2016;

Fleischer ve Buccola, 2002; Lean ve Smith; 2009; Narayan, 2005, 2008; Pizam ve Fleischer, 2002), negatif etkinin uzun döneme (12 ay ve daha uzun) yayılacağını (Lanouar ve Goaid, 2019; Raza ve Jawaid, 2013), uzun dönemde etkisinin olmadığını ve turizmin uzun dönemde teröre dayanıklı olacağını ifade eden çalışmalar (Liu ve Pratt, 2017) vardır. Kısa dönem talepteki etkileşim birim kök testleri yardımıyla durağanlık analizlerine dayandırılmış, uzun dönem ilişkilerin varlığı ise ARDL, Johansen-Jeluselius ve Markow-switching modelleriyle araştırılmıştır (Corbet, O'Connell, Efthymiou, Gujomard ve Lucey 2019; Lanouar ve Goaid, 2019). Ayrıca söz konusu etki sürelerini etkileyen diğer unsurlar ise şokların tekrarlanıp tekrarlanmaması (Pizam ve Fleischer, 2002), lokal ve uluslararası olma durumları (Lanouar ve Goaid, 2019) ve medyanın olayları sunuşları ile kamuoyu nezdinde yarattıkları algılardır (Khazai, Mahdavian ve Platt, 2018). Ayrıca olayın yaşandığı bölgeye yakın diğer bölgeler de bu durumdan yüksek oranda etkilenirken (Araña ve Leon, 2008; Bassil, 2014), olayı gerçekleştiren (Neumayer ve Plümper, 2016) ve olayın yaşandığı ülke (Hamadeh ve Bassil, 2017) ile aynı etnik ve dini kimlik yoğunluğuna sahip ülkeler de negatif ayrılmaktadır (Corbet vd., 2019).

Uluslararası turizm, özellikle gelişmekte olan ve cari açık veren ülkeler için gerekli olan döviz ve dahası sermaye mallarının elde edilmesinde önemli bir kaynaktır (Mckinnon, 1964). Bahsi geçen kaynağın etkin kullanılması büyüme dinamiğinde itici bir güç olarak hem ekonomiye hem de bireylerin refah seviyesine katkı sağlayacaktır (Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002; Ghali, 1976; Skerritt ve Huybers, 2005). Ekonominin bütünü ile turizm arasındaki ilişki de terörün turizme verdiği tahribatın maliyetinin anlaşılması adına önem teşkil etmektedir. Turizm ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini araştırıp varlığını tespit eden çalışmalar (Adnan Hye ve Ali Khan, 2013; Cortés-Jimenez ve Pulina, 2006; Dritsakis, 2004; Enders ve Sandlers, 1991; Gunduz ve Hatemi, 2005; Khalil, Kakar ve Malik, 2007; Kreishan, 2010) ve herhangi bir ilişki tespit edemeyen çalışmalar (Katircioglu, 2009) literatürde yer almaktadır (Raza ve Jawaid, 2013).

Bu çalışmanın temel odağı ve turizm spektrumundaki boşluğu doldurmayı amaçladığı konusu; terör eylemlerinin yaratmış olduğu negatif imaj ve olumsuz hafıza etkisinin ülke turizm talebine niteliksel olarak verdiği tahribattır. Bu amaç doğrultusunda kullanılacak bağımlı proxy ülkeye gelen turistlerin yapmış oldukları kişi başına harcama miktarı ve eğilimi olacaktır. Yıllar içerisinde Türkiye'ye olan toplam turizm talebi nicelik olarak (gelen toplam turist sayısı) bir trend etrafında dalgalanarak artarken, gelen turistlerin yapmış oldukları harcamalar da ise benzer bir artıştan bahsetmek mümkün değildir. Bu yönüyle de bu harcama eğilimindeki azalmanın sebebinin araştırılması önemlidir. Söz konusu harcama eğilimindeki azalmanın etkisinin terör kaynaklı mı yoksa ekonomik parametreler odaklı mı olduğunun ortaya koyulabilmesi adına da bağımsız değişken olarak reel döviz kuru ve terör saldırıları modelde yer almaktadır. Çalışmada kullanılmış olan bağımsız değişkenlerin her ikisinin de harcamalar üzerinde negatif etkiye sahip olması beklenmektedir.

Yöntem

Araştırma Modeli

Çalışmada kullanılan gelen turistlerin kişi başına harcama (PERE) verisi Türkiye İstatistik Kurumu (TUIK), terör saldırı sayısı (NT) verisi Global Terrorism Database (GTD) ve reel efektif döviz kuru (REER) verisi ise Bruegel Database (Zsolt, 2021)'den temin edilmiştir¹. Yıllık olarak kullanılan veriler 1980 – 2019 arasını kapsamaktadır. Çalışmada tüm değişkenlerin

doğal logaritmaları alınarak Emsen ve Değer (2004) ile Gazopoulou (2011)'in çalışmaları dikkate alınmış ve çalışma için araştırma modeli;

$$LNPERE_t = \beta_0 + \beta_1 LNREER_t + \beta_2 LNNT_t + u_t$$

şeklinde oluşturulmuştur. Burada β_0 sabit terimi ve u_t ise hata terimini göstermektedir. Ayrıca çalışmanın ekonometrik analizleri gerçekleştirmek için Eviews 12 ve Gauss 22 programları kullanılmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmada incelenen serilerin yapısal kırılmalar altında durağanlık sınavasını gerçekleştirmek için Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi kullanılmıştır. Ayrıca Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testi yardımıyla seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Eşbütünleşme ilişkisi tespit edilen serilerin uzun dönem katsayıları ise Tam Düzeltilmiş En Küçük Kareler (Fully Modified Least Squares (FMOLS)) yöntemi ile tahmin edilmiştir.

Bulgular

Carrion-i-Silvestre, Kim ve Perron (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi

Zaman serisi analizlerinde değişkenler arasında anlamlı ilişkilerin elde edilmesi için serilerin durağan olması son derece önemlidir. Durağan olmayan serilerden elde edilen tahminler, güvenilir olmayan sonuçlar ortaya koyabilmektedir (Gujarati ve Porter, 2012). Bu nedenle ekonometrik analizler gerçekleştirilmeden önce ilgilenilen serilerin birim köke sahip olup olmadıklarının belirlenmesi gerekmektedir. Ancak finansal krizlere ya da şoklara bağlı olarak çeşitli dönemlerde kırılmalar yaşanabilmektedir. Yapısal kırılmalar dikkate alınmadan gerçekleştirilen birim kök testleri ise serinin durağanlığı hakkında yanıltıcı bilgiler sunabilmektedir (Saatçi ve Dumrul, 2011). Bu nedenle serilerin durağanlığını araştırmak için yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri kullanılmaktadır.

Carrion-i-Silvestre vd. (2009) içsel olarak kırılma tarihlerini belirleyen ve beş adet yapısal kırılmaya izin bir birim kök testi (CS) önermiştir. Çoklu yapısal kırılmalar altında birim kökün var olduğuna ilişkin yokluk hipotezini sınamak için Carrion-i-Silvestre vd. (2009) tarafından beş farklı test istatistiği geliştirilmiştir (Eren, Taspınar ve Gokmenoglu, 2019; Göçer, Mercan ve Peker 2013; Kıran Baygın, 2021). Perron ve Rodriguez (2003) ile Ng ve Perron'un (2001) çalışmaları takip edilerek yeni test istatistikleri sırasıyla;

$$P_T^{GLS}(\lambda^0) = \frac{[S(\bar{\alpha}, \lambda^0) - \bar{\alpha}S(1, \lambda^0)]}{s^2(\lambda^0)} \quad (1)$$

$$MP_T^{GLS}(\lambda^0) = \frac{[c^{-2}T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 + (1 - \bar{c})T^{-1}\tilde{y}_T^2]}{s(\lambda^0)^2} \quad (2)$$

$$MZ_{\alpha}^{GLS}(\lambda^0) = (T^{-1}\tilde{y}_T^2 - s(\lambda^0)^2) \left(2T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{-1} \quad (3)$$

$$MSB^{GLS}(\lambda^0) = \left(s(\lambda^0)^{-2}T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{\frac{1}{2}} \quad (4)$$

$$MZ_t^{GLS}(\lambda^0) = (T^{-1}\tilde{y}_T^2 - s(\lambda^0)^2) \left(4s(\lambda^0)^2 T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{-\frac{1}{2}} \quad (5)$$

şeklinde ifade edilmektedir (Carrion-i-Silvestre vd., 2009). Böylece hesaplanan test istatistiklerinin bootstrap yöntemi kullanılarak belirlenen kritik değerlerden daha küçük olması durumunda yokluk hipotezi reddedilmekte ve serilerin yapısal kırılmalar altında durağan olduğuna karar verilmektedir (Demirgüneş, 2016; Göçer, Mercan ve Peker 2013; Göçer ve Peker, 2014; İltaş ve Üçler, 2019; Kıran Baygın, 2021). Bu çalışmada ele alınan değişkenler için Carrion-i-Silvestre vd. (2009) çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Carrion-i Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi

Değişken	P_T	MP_T	MZ_α	MSB	MZ_t	Kırılma Tarihleri
<i>LNPERE</i>	19.830 (9.786)	20.181 (9.786)	-19.018 (-39.192)	0.162 (0.113)	-3.077 (-4.416)	1983, 1987, 1991, 1998, 2014
<i>LNNT</i>	24.359 (10.264)	24.361 (10.264)	-17.692 (-41.772)	0.167 (0.109)	-2.947 (-4.564)	1985, 1991 2002, 2009, 2013
<i>LNREER</i>	23.642 (10.322)	23.384 (10.322)	-18.570 (-41.956)	0.162 (0.109)	-3.014 (-4.565)	1984, 1988, 1993, 2000, 2010
Δ <i>LNPERE</i>	1.259 (1.956)	1.295 (1.956)	-18.932 (-11.090)	0.163*** (0.235)	-3.077*** (-2.105)	
Δ <i>LNNT</i>	4.289 (1.956)	2.473 (1.956)	-9.908 (-11.090)	0.225*** (0.235)	-2.226*** (-2.105)	
Δ <i>LNREER</i>	2.500 (1.956)	2.581 (1.956)	-9.522 (-11.090)	0.229*** (0.235)	-2.180*** (-2.105)	

Not: Serilerdeki yapısal kırılma tarihleri “Yarı Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (quasi-GLS)” yöntemi kullanılarak belirlenmektedir. Parantez içerisinde yer alan değerler, test istatistiği için bootstrap yöntemi ile hesaplanan kritik değerlerdir. Δ operatörü, serilerin birinci farklarını ifade etmektedir. ***, %10 anlamlılık düzeyinde serilerin durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 1’e göre serilerin düzey değerleri için elde edilen test istatistiklerinin kritik değerlerden daha büyük olduğu görülmüştür. Bu durumda bütün serilerin düzeyde durağan olmadığı ve birim kök içerdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak birinci fark değerlerinde MSB ve MZ_t istatistiklerinin kritik değerlerden daha küçük olduğu belirlenmiştir. O nedenle MSB ve MZ_t test istatistiklerine göre serilerin birinci fark değerleri için yokluk hipotezi reddedilmiş ve birinci fark değerlerinde birim kök içermediği görülmüştür. Böylece çalışmada incelenen serilerin yapısal kırılmalar altında birinci dereceden eşbütünlük olduğuna karar verilmiştir.

Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünlük Analizi

Yapısal kırılmalar mevcut iken seriler arasında eşbütünlük ilişkisi olup olmadığını belirlemek için Maki (2012) tarafından beş kırılmaya kadar izin veren yeni bir yöntem

geliştirilmiştir. Aynı zamanda bu yöntemde, içsel olarak kırılma tarihleri de tespit edilebilmektedir. Böylece seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığını belirlemek için

H_0 : Yapısal kırılmalar altında eşbütünleşme ilişkisi yoktur.

H_1 : Yapısal kırılmalar altında eşbütünleşme ilişkisi vardır.

biçimindeki yokluk hipotezi sınanmaktadır. Kırılma sayısı k ve zaman boyutu t olmak üzere seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi için Maki (2012) tarafından önerilen modeller sırasıyla;

Model 0: Sabit terimde kırılmanın olduğu trendsiz model

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \beta' x_t + u_t \quad (6)$$

Model 1: Sabit terimde ve eğimde kırılmanın olduğu trendsiz model

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \beta' x_t + \sum_{i=1}^k \beta'_i x_t D_{i,t} + u_t \quad (7)$$

Model 2: Sabit terimde ve eğimde kırılmanın olduğu trendli model

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \delta t + \beta' x_t + \sum_{i=1}^k \beta'_i x_t D_{i,t} + u_t \quad (8)$$

Model 3: Sabit terimde, eğimde ve trendde kırılmanın olduğu model

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \delta t + \sum_{i=1}^k \delta_i t D_{i,t} + \beta' x_t + \sum_{i=1}^k \beta'_i x_t D_{i,t} + u_t \quad (9)$$

şekindedir (Göçer vd., 2013; Göçer ve Peker, 2014; Maki, 2012). Bağımsız değişken sayısı m olmak üzere y_t ve $x_t = (x_{1t}, \dots, x_{mt})'$ vektörü, I(1) düzeyindeki gözlemlenen değişkenleri gösterirken $\mu, \mu_i, \delta, \delta_i$ terimleri ile $\beta' = (\beta_1, \dots, \beta_m)$ ve $\beta'_i = (\beta_{i1}, \dots, \beta_{im})$ vektörleri ise katsayıları ifade etmektedir. Ayrıca yapısal kırılma tarihi T_B olmak üzere $i = 1, \dots, k$ için D_i kukla değişkenleri

$$D_i = \begin{cases} 1 & t > T_{Bi} \text{ iken} \\ 0 & \text{diğer durumlarda} \end{cases}$$

şeklinde tanımlanmaktadır (Maki, 2012). Böylece kırılma sayısı ve bağımsız değişken sayısına göre Maki (2012) tablo değerinden küçük olan test istatistikleri için yokluk hipotezi reddedilmekte ve yapısal kırılmalar altında seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verilmektedir. Çalışmada ele alınan seriler arasında uzun dönem ilişkisini belirlemek için Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda elde edilen bulgular Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünlüme Testi Sonuçları

	Test İstatistiği	Kritik Değer			Kırılma Tarihleri
		%1	%5	%10	
Model 0	-7.481*	-6.296	-5.760	-5.491	1988, 1993, 2001, 2008, 2015
Model 1	-5.758***	-6.530	-5.993	-5.722	1988, 1997, 2003, 2008, 2014
Model 2	-5.931	-7.839	-7.288	-6.976	1984, 1989, 1994, 2000, 2009
Model 3	-8.166**	-8.713	-8.129	-7.811	1988, 1994, 1998, 2004, 2013

Not: Bağımsız değişken ve kırılma sayısına göre Maki (2012) Tablo 1’de yer alan kritik değerler kullanılmıştır. *, ** ve ***; sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde eşbütünlüme ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Tablo 2 incelendiğinde üç farklı modele göre hesaplanan test istatistiklerinin kritik değerden daha küçük olduğu görülmüştür. Böylece yokluk hipotezi reddedilerek seriler arasında eşbütünlüme ilişkisinin var olduğuna karar verilmiştir. Ayrıca eşbütünlüme analizi sonuçları, serilerdeki yapısal kırılma tarihlerini de göstermektedir. Bu durumda seriler arasındaki uzun dönem eşbütünlüme katsayılarının tahmin edilmesi için yapısal kırılma tarihleri de analize dahil edilmiştir.

Uzun Dönem Eşbütünlüme Katsayıları

Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünlüme testi sonuçlarına göre serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri görülmüştür. Bu durumda serilerin birbirlerini ne oranda etkilediklerini belirlemek için uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Serilerin uzun dönem katsayılarını tahmin etmek için Tam Düzeltmiş En Küçük Kareler (Fully Modified Least Squares (FMOLS)) yönteminden yararlanılmıştır. Çalışmada yer alan değişkenler için FMOLS yöntemi ile gerçekleştirilen tahmin sonuçları Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3: Uzun Dönem Analiz Sonuçları

Değişken	Katsayı	t istatistiği
LNREER	-0.914*	-39.574
LNNT	-0.013*	-3.747
D1	0.315*	25.180
D2	0.270*	26.130
D3	0.370*	35.233
D4	0.058*	5.836
D5	-0.311*	-27.265
Sabit	9.903*	98.969

Not: *, %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. Uzun dönem katsayı tahminleri için Kernel Barlett yönteminden yararlanılmış ve kovaryans tahmininde bant genişliği için Newey-West yöntemi seçilmiştir. Kırılma tarihlerine ilişkin kukla değişkenler sırasıyla D1:1988, D2:1994, D3:2001, D4:2008, D5:2015 şeklindedir.

Tablo 3'e göre turistlerin ortalama harcama miktarları üzerinde reel döviz kuru ile terör saldırıları değişkenlerinin %99 güven düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisi olduğu görülmüştür. Reel döviz kurunda meydana gelen %1'lik artış, turistlerin ortalama harcama miktarlarını %0.91 oranında azaltmaktadır. Meydana gelen terör saldırılarındaki %1'lik artış ise turistlerin ortalama harcama miktarlarını %0.013 oranında azaltmaktadır. Ayrıca yapısal kırılma tarihleri için modele eklenen kukla değişkenler incelendiğinde bütün kukla değişkenlerin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. 1988, 1994, 2001 ve 2008 yıllarını temsil eden kukla değişkenlerinin katsayıları pozitif iken 2015 yılını temsil eden kukla değişkene ait katsayı ise negatif olarak elde edilmiştir. Kırılma tarihleri incelendiğinde 1988 yılı PKK terör örgütünün saldırılarının yoğunlaşmaya başladığı yıla, 1994 yılı Körfez krizi sonrası Irak'taki otorite boşluğunun doğurduğu teröre ve ekonomik krize, 2001 yılı Türkiye'deki ekonomik krizle beraber Türk Lirasındaki değer kaybına bağlı olarak yabancıların satın alma gücünün artmasına, 2008 yılı global krize ve 2015 yılı ise Rus uçağının düşürülmesine, dünyanın çeşitli bölgelerinde ve Türkiye'de meydana gelen IŞİD terör saldırılarına bağlı olarak talep kaymasına ve reel döviz kurunda meydana gelen dalgalanmalara karşılık gelmektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

1980-2019 yıllarında meydana gelen terör olayları ve reel döviz kurunun Türkiye'ye gelen turistlerin ortalama harcama eğilimlerinin incelendiği bu çalışmada uzun dönemde her iki değişken de gelen turistlerin ortalama harcamaları üzerinde negatif etkiye sahiptir. Ancak, terör saldırılarında meydana gelen artış ve azalışların harcamalar üzerindeki etkisinin çok güçlü olmadığı tespit edilmiştir. Bu durum literatürde yer alan turizm talebine yönelik çalışmalarla örtüşmektedir (Çelik ve Karaçula, 2017; Güvenek ve Alptekin, 2015) ve saldırıların Türkiye'de doğrudan turistlere ve turizm bölgelerine yönelik olmaması ve saldırıların yıllardır süregelmesi ile açıklanmaktadır. Bununla beraber reel efektif döviz kurunda meydana gelen şokların uzun dönemde gelen turistlerin harcamaları üzerindeki negatif etkisi yüksektir ve sonuç literatürde yer alan Bozkurt ve Pekmezci'nin (2015) çalışmasıyla uyumludur. Bu şaşırtıcı sonuç, Türkiye'de son yıllarda yaşanan reel döviz kuru kayıplarına karşın turizm alanındaki yeni yatırımlarla rekabet gücünün yükselmesi ve kaliteli hizmet olanaklarının artmasıyla gelen turistlerin niteliksel olarak gelir seviyesinin daha yüksek olmasına paralel ortalama harcama eğilimini arttırmasıyla açıklanabilmektedir. Benzer şekilde bu durum turizm sektöründeki maliyet kavramıyla da ilişkilendirilebilecektir. Düşen reel döviz kurusuyla beraber artan fiyatların kalite artışı olarak algılanmasına zemin hazırlamaktadır. Bu da ortalama harcamaları olumlayacaktır. Ayrıca bu etki terör saldırılarının negatif etkisini perdelemekte ve zayıflatmaktadır. Nitekim reel döviz kurundaki şoklar daha kuvvetli olduğundan ve nihai harcama kalemi üzerinde belirleyici olduğundan daha öncül bir değişken olan reel döviz kuru terör saldırılarına karşın ortalama harcama üzerinde daha baskındır.

Ancak; reel döviz kurundaki dalgalanmanın son bulması ve düşüş trendinin tersine çevrilmesi durumunda buradaki düzeltme hareketinin turizmdeki ortalama harcama eğilimine doğrudan etkisinin düşüşteki kadar net olmayacağı unutulmamalıdır. Turizmdeki hafıza etkisi ile bu durum açıklanabilecektir. Oysa, daha da ötede reel döviz kurunun yükselmesi (turizm fiyatlarının yabancılar için yükselmesi) gelen turistlerin niteliğinin değişmesine sebep olacak ve yapısı değişen turistlerin teröre olan esnekliğini arttırmış olacaktır. Bu da uzun dönemde tespit edilen terör katsayısının güçlenmesine sebep verecektir.

Sonuç olarak, bu çalışmanın temel odağı olan terör saldırılarının turizmdeki ortalama harcama eğilimi üzerindeki etkisi uzun dönemde negatiftir. Bu durum sonraki çalışmalarda gelen yabancıların geldikleri ülke özelinde ve ortalama harcama ekseninde değerlendirilmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Toplam turizm gelirleri ortalama olarak son 10 yılda artış trendinde olsa dahi turizm gelirlerinin potansiyel seviyeden saptığı bu çalışmadan elde edilmiş olan reel döviz kuru ve terör saldırılarının negatif etkisiyle doğrulanmaktadır. Bu noktada turizm gelirlerinin artırılması için ölçeğin artırılması kadar kurun toplam talep esnekliğine bağlı olarak para politikası uygulamak ve terörün yaratmış olduğu zayıf da olsa olumsuz hafıza etkisinin ortadan kaldırılması ekonomi için önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Adnan Hye, Q. M., & Ali Khan, R. E. (2013). Tourism-led growth hypothesis: A case study of Pakistan. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 18(4), 303-313.
- Agiomirgianakis, G., Serenis, D., & Tsounis, N. (2017). Effective timing of tourism policy: The case of Singapore. *Economic Modelling*, 60, 29-38.
- Araña, J. E., & León, C. J. (2008). The impact of terrorism on tourism demand. *Annals of tourism research*, 35(2), 299-315.
- Baggio, R., & Sainaghi, R. (2011). Complex and chaotic tourism systems: towards a quantitative approach. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 23(6), 840-861.
- Balaguer, J., & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied economics*, 34(7), 877-884.
- Barros, C. P., Gil-Alana, L. A., & Wanke, P. (2016). Energy production in Brazil: Empirical facts based on persistence, seasonality and breaks. *Energy Economics*, 54, 88-95.
- Bassil, C. (2014). The effect of terrorism on tourism demand in the Middle East. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 20(4), 669-684.
- Bramwell, B., & Rawding, L. (1996). Tourism marketing images of industrial cities. *Annals of Tourism research*, 23(1), 201-221.
- Bozkurt, K., & Pekmezci, A. (2015). Turizm talebi ve döviz kuru şokları: Türk turizm sektörü için ekonometrik bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(2), 91-105.
- Carrion-i-Silvestre, J. L., Kim, D., & Perron, P. (2009). GLS-based unit root tests with multiple structural breaks under both the null and the alternative hypotheses. *Econometric Theory*, 25(6), 1754-1792.
- Causevic, S., & Lynch, P. (2013). Political (in) stability and its influence on tourism development. *Tourism Management*, 34, 145-157.
- Chon, K. S. (1991). Tourism destination image modification process: Marketing implications. *Tourism management*, 12(1), 68-72.
- Chu, F. L. (2008). A fractionally integrated autoregressive moving average approach to forecasting tourism demand. *Tourism Management*, 29(1), 79-88.
- Coca-Stefaniak, A., & Morrison, A. M. (2018). City tourism destinations and terrorism—a worrying trend for now, but could it get worse?. *International Journal of Tourism Cities*, 4(4), 409-412.
- Corbet, S., O'Connell, J. F., Efthymiou, M., Guiomard, C., & Lucey, B. (2019). The impact of terrorism on European tourism. *Annals of Tourism Research*, 75, 1-17.

- Cortés-Jiménez, I., & Pulina, M. (2006). A further step into the ELGH and TLGH for Spain and Italy. FEEM Working Paper No. 118.06.
- Crenshaw, M. (1981). The causes of terrorism. *Comparative politics*, 13(4), 379-399.
- Çelik, N., & Karaçuka, M. (2017). Terör Saldırılarının Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri: Türkiye Öznelinde Ampirik Bir Analiz. *Ege Academic Review*, 17(3), 313-322.
- Demirgüneş, K. (2016). The effect of liquidity on financial performance: Evidence from Turkish retail industry. *International Journal of Economics and Finance*, 8(4), 63-79.
- Drakos, K., & Kutan, A. M. (2003). Regional effects of terrorism on tourism in three Mediterranean countries. *Journal of Conflict Resolution*, 47(5), 621-641.
- Dritsakis, N. (2004). Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis. *Tourism economics*, 10(3), 305-316.
- Echtner, C. M., & Ritchie, J. B. (1993). The measurement of destination image: An empirical assessment. *Journal of travel research*, 31(4), 3-13.
- Emsen, Ö.S. & Değer, M. K. (2004). Turizm üzerine terörizmin etkileri: 1984-2001 Türkiye deneyimi. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 4(7): 67-83.
- Enders, W., & Sandler, T. (1991). Causality between transnational terrorism and tourism: The case of Spain. *Studies in Conflict & Terrorism*, 14(1), 49-58.
- Eren, B. M., Taspınar, N., & Gokmenoglu, K. K. (2019). The impact of financial development and economic growth on renewable energy consumption: Empirical analysis of India. *Science of the Total Environment*, 663, 189-197.
- Fleischer, A., & Buccola, S. (2002). War, terror, and the tourism market in Israel. *Applied Economics*, 34(11), 1335-1343.
- Gazopoulou, H. (2011). Assessing The Impact of Terrorism on Travel Activity in Grece, Working Papers from Bank of Greece, 127.
- Ghali, M. A. (1976). Tourism and economic growth: an empirical study. *Economic Development and Cultural Change*, 24(3), 527-538.
- Gil-Alana, L. A., Mervar, A., & Payne, J. E. (2015). Measuring persistence in Croatian tourism: Evidence from the Adriatic region. *Applied Economics*, 47(46), 4901-4917.
- Gil-Alana, L. A., Mudida, R., & de Gracia, F. P. (2014). Persistence, long memory and seasonality in Kenyan tourism series. *Annals of Tourism Research*, 46, 89-101.
- Göçer, İ., & Peker, O. (2014). Yabancı doğrudan yatırımların istihdam üzerindeki etkisi: Türkiye, Çin ve Hindistan örneğinde çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 107-123.
- Göçer, İ., Mercan, M., & Peker, O. (2013). Kredi hacmi artışının cari açığa etkisi: Çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi. *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*, (18), 1-17.
- Gujarati, D.N., & Porter, D. C. (2012). *Temel Ekonometri*, (Çeviri: Şenesen, Ü. ve Günlük Şenesen, G., 5. Baskı). Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- Gunduz*, L., & Hatemi-J, A. (2005). Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?. *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504.
- Güvenek, B., & Alptekin, V. (2014). Turistlere yönelik terör saldırılarının turizme etkisi türkiye üzerine ampirik bir çalışma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 17(1), 21-38.

- Hamadeh, M., & Bassil, C. (2017). Terrorism, war, and volatility in tourist arrivals: The case of Lebanon. *Tourism Analysis*, 22(4), 537-550.
- Horner, S., & Swarbrooke, J. (2004). *International cases in tourism management*. Routledge.
- Hystad, P. W., & Keller, P. C. (2008). Towards a destination tourism disaster management framework: Long-term lessons from a forest fire disaster. *Tourism Management*, 29(1), 151-162.
- İltaş, Y., & Üçler, G. (2019). Kurumsal kalite ve finansal riskin menkul kıymetler borsası üzerine etkisi: Türkiye için ampirik bir inceleme. *Sosyoekonomi*, 27(41), 113-128.
- Katircioglu, S. T. (2009). Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration. *Tourism Management*, 30(1), 17-20.
- Khalil, S., Kakar, M. K., & Malik, A. (2007). Role of tourism in economic growth: Empirical evidence from Pakistan economy [with comments]. *The Pakistan Development Review*, 46(4), 985-995.
- Khazai, B., Mahdavian, F., & Platt, S. (2018). Tourism Recovery Scorecard (TOURS)–Benchmarking and monitoring progress on disaster recovery in tourism destinations. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 27, 75-84.
- Kılıçlar, A., Uşaklı, A., & Tayfun, A. (2018). Terrorism prevention in tourism destinations: Security forces vs. civil authority perspectives. *Journal of Destination Marketing & Management*, 8, 232-246.
- Kıran Baygın, B. (2021). On the relationship between health expenditures, gdp, air pollution and population ageing: evidence from Turkey. N. Çil (Ed.), *Ekonometride güncel yöntemler ve uygulamalar (Prof. Dr. Ahmet M. Gökçen'e armağan)* içinde (s.81-92). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi
- Krakover, S. (2005). Estimating the effect of atrocious events on the flow of tourists to Israel. Horror and human tragedy revisited: The management of sites of atrocities for tourism, 183-194.
- Kreishan, F. M. (2010). Tourism and economic growth: The case of Jordan. *European Journal of Social Sciences*, 15(2), 63-68.
- Lanouar, C., & Goaid, M. (2019). Tourism, terrorism and political violence in Tunisia: Evidence from Markov-switching models. *Tourism Management*, 70, 404-418.
- Lean, H. H., & Smyth, R. (2009). Asian financial crisis, avian flu and terrorist threats: are shocks to Malaysian tourist arrivals permanent or transitory?. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 14(3), 301-321.
- Liu, A., & Pratt, S. (2017). Tourism's vulnerability and resilience to terrorism. *Tourism Management*, 60, 404-417.
- Lutz, B. J., & Lutz, J. M. (2018). Terrorism and tourism in theCaribbean: a regional analysis. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 12(1), 55-71.
- Maki, D. (2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks. *Economic Modelling*, 29(5), 2011-2015.
- Mansfeld, Y., & Pizam, A. (2006). Tourism, terrorism, and civil unrest issues. *Tourism, Security and Safety*. Boston, Butterworth-Heinemann, 29-31.
- Mansfeld, Y., & Pizam, A. (Eds.). (2006). *Tourism, security and safety*. Routledge.
- McKinnon, R. I. (1964). Foreign exchange constraints in economic development and efficient aid allocation. *The Economic Journal*, 74(294), 388-409.
- Narayan, P. K. (2005). Testing the unit root hypothesis when the alternative is a trend break stationary process: an application to tourist arrivals in Fiji. *Tourism Economics*, 11(3), 351-364.

- Narayan, P. K. (2008). Examining the behaviour of visitor arrivals to Australia from 28 different countries. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 42(5), 751-761.
- Neumayer, E., & Plümper, T. (2016). Spatial spill-overs from terrorism on tourism: Western victims in Islamic destination countries. *Public Choice*, 169(3), 195-206.
- Ng, S., & Perron, P. (2001). Lag length selection and the construction of unit root tests with good size and power. *Econometrica*, 69(6), 1519-1554.
- Okumus, F., & Karamustafa, K. (2005). Impact of an economic crisis evidence from Turkey. *Annals of Tourism Research*, 32(4), 942-961.
- Perron, P., & Rodríguez, G. (2003). GLS detrending, efficient unit root tests and structural change. *Journal of Econometrics*, 115(1), 1-27.
- Pizam, A. (1999). A comprehensive approach to classifying acts of crime and violence at tourism destinations. *Journal of Travel Research*, 38(1), 5-12.
- Pizam, A., & Fleischer, A. (2002). Severity versus frequency of acts of terrorism: Which has a larger impact on tourism demand?. *Journal of Travel research*, 40(3), 337-339.
- Raza, S. A., & Jawaid, S. T. (2013). Terrorism and tourism: A conjunction and ramification in Pakistan. *Economic Modelling*, 33, 65-70.
- Saatçi, M., & Dumrul, Y. (2011). Çevre kirliliği ve ekonomik büyüme ilişkisi: Çevresel kuznets eğrisinin Türk ekonomisi için yapısal kırılmalı eş-bütünleşme yöntemiyle tahmini. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (37), 65-86.
- Sandler, T., Enders, W., & Parise F, G. (1992). An econometric analysis of the impact of terrorism on tourism. *Kyklos*, 45(4), 531-554.
- Seabra, C., Reis, P., & Abrantes, J. L. (2020). The influence of terrorism in tourism arrivals: A longitudinal approach in a Mediterranean country. *Annals of Tourism Research*, 80, 102811.
- Shin, Y. (2017). *Time Series Analysis in the Social Sciences*. University of California Press.
- Skerritt, D., & Huybers, T. (2005). The effect of international tourism on economic development: An empirical analysis. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 10(1), 23-43.
- Sönmez, S. F. (1998). Tourism, terrorism, and political instability. *Annals of Tourism Research*, 25(2), 416-456.
- Sönmez, S. F., Apostolopoulos, Y., & Tarlow, P. (1999). Tourism in crisis: Managing the effects of terrorism. *Journal of Travel Research*, 38(1), 13-18.
- <https://www.start.umd.edu.tr>, Erişim Tarihi: 27 Kasım 2021.
- Ulqinaku, A., & Sarial-Abi, G. (2021). Tourism implications of online response to terrorism. *Annals of Tourism Research*, 86, 102914.
- Wolff, K., & Larsen, S. (2014). Can terrorism make us feel safer? Risk perceptions and worries before and after the July 22nd attacks. *Annals of Tourism Research*, 44, 200-209.

Açıklamalar

¹ Timely measurement of real effective exchange rates, Working Paper 2021/15, Bruegel, 23 December 2021.